

Олена Кривицька

«ЗІТКНЕННЯ» ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ЯК ВИКЛИК СУСПІЛЬНІЙ КОНСОЛІДАЦІЇ

Автором проаналізовано ризики дезінтеграції в суспільстві у контексті формування спільної ідентичності. Акцент зроблено на виявленні ліній розмежувань ідентифікаційних практик, ризиків та викликів національній безпеці України.

Ключові слова: криза ідентичності, спільна ідентичність, зіткнення ідентичностей, ризики дезінтеграції.

Kryvytska O. «Clash» of identities as a challenge to social consolidation. *The author analyzes risks of disintegration in society in the context of the formation of a unified identity. Emphasis is placed on identifying lines of division in identification practices, risks and treatments of national security of Ukraine.*

Keywords: identity crisis, mutual identity, clash of identities, risks disintegration.

Постановка проблеми. Серед багатьох причин наявного ідентифікаційного розколу в Україні – відсутність ціннісної єдності суспільства, брак проєктів суспільного розвитку, консолідуючих його сегментів. Поглибленню конфлікту ідентичностей сприяє зумовлена простором соціокультурної дистанції амплітуда протиріч, серед яких: ідеологічне протистояння; часткова регенерація пострадянської ідентичності; зародження регіональних субідентичностей з різними ціннісними домінантами і стратегічними векторами інтеграції. Сьогодні спільна українська нація формується, вбираючи в себе маркери, успадковані від історичних типів ідентичності попередніх років. Але ці маркери набувають соціокультурної індивідуальності за нових реалій політичного розвитку країни. Йдеться про те, що нова якість спільного суспільного організму формується внаслідок «зіткнення» ідентичностей, їх дифузії та взаємного «пристосування». Це призводить до виникнення ризиків дезінтеграції, перш за все, поляризації простору міжетнічної соціокультурної дистанції, чим зумовлений «дифузний» стан ідентифікації значної частини соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі вивчення ідентифікаційних процесів суттєвим є визначення головних маркерів ідентичності. Джерелом селекції таких маркерів для автора стали праці вчених, які професійно досліджують багатомірне явище етнічності та мають чималий доробок у цій сфері політології. Серед них російські дослідники – Ю. Бромлей, А. Абашидзе, С. Арутюнов, Ю. Арутюнян, В. Ачкасов, О. Волкогонов, Л. Дробіжева, В. Малахов, Н. Лебедева, Г. Солдатова, В. Тішков та ін.

Серед вагомих вітчизняних публікацій, які акцентують увагу на феномені етнічності, аналізують ризиковість процесу етнічної ідентифікації, роботи А. Колодій, В. Котигоренка, І. Кресіної, В. Крисаченка, В. Кулика, О. Майбороди, Л. Нагорної, В. Євтуха, М. Обушного, М. Панчука, С. Римаренка, Л. Рябошапки, М. Рябчука, М. Степика, М. Шульги та ін. Праці зарубіжних і вітчизняних учених визначають принципи й положення, які слугують теоретичною і методологічною основою вивчення міжетнічної взаємодії, основою аналізу системи маркерів, які спричиняють наявність ліній демаркації в етнополітичному просторі, розмежування соціуму на «своїх» / «чужих» внаслідок структурних розмежувань та наявності меж соціокультурної дистанції.

Мета статті – проаналізувати деякі причини «зіткнення» ідентичностей в етнополітичному просторі України, що поєднується із виявленням модулів розмежувань, особливих ризиків та маркерів у системі формування спільної ідентичності українського суспільства.

Вклад основного матеріалу. Зважаючи на події кінця 2013 р. – початку 2014 р., можна припустити, що український народ не сформував єдиної громадянської спільноти зі спільною історичною міфологією, цінностями й символами. Нагадують про себе «атавізми» радянської ідентичності у масовій свідомості. Приміром, «близькість» до Радянського Союзу в 2013 р. відчувала значна частина українських громадян – 34,6%. Найбільше така ідентифікація розширена на Сході країни – 48%, в Центрі – 32%, на Заході – 17%. Загалом «ностальгуючих» за СРСР в українському суспільстві залишається близько 40% [1]. Світоглядний злам та дисонанс пріоритетів лишається для значної частини населення серйозною ціннісно-свідомісною дилемою. На жаль, останні роки

продемонстрували хронічне ігнорування з боку владних структур завдань консолідації соціуму, а їх практичні дії мали протилежне спрямування і призвели до поглиблення суспільного розмежування.

З-поміж різних видів колективної ідентичності етнічна виявляється особливо вразливою за умов дестабілізації, яка стала упродовж останніх років виразним тлом українського життя. Український соціум позбавлений об'єднуючих стимулів – ідеологія, спільні цінності, артикульовані державні інтереси цю роль не виконують. Хоча поняття «громадянське суспільство» й актуалізоване у політичній риторичі, його змістовне наповнення залишається доволі невиразним. Здається, провладні структури свідомо уникають дискусій навколо цієї проблеми, апелюючи до поняття «нація», яке містить як громадянські, так і етнічні маркери. Дефіцит громадянської ідентичності надто слабо компенсується локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні та мовні ідентичності доволі часто спричиняють демаркацію етнополітичного простору.

Перманентні політичні кризи зробили наочною лінію конфліктності, яка іманентно спричиняється незбігом світоглядних настанов і політичних практик різних сегментів багатоскладового соціуму. Триваюче гостре протистояння на владному Олімпі найчастіше сприймається у суспільстві як «керований хаос» та «війна амбіцій». Реалії нашого життя показують, що відбувається не тільки і не стільки боротьба «у верхах» за владу і власність, а за формулою Л. Нагорної, загострення «усіх криз розвитку – кризи ідентичності, кризи легітимності, кризи проникнення, кризи участі, кризи розподілу. Складне переплетення цих криз найточніше передається формулою «криза інтеграції»: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму» [2, с. 269]. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохоплююча криза, в її основі незмінно перебуває незбіг ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

За цих умов спрямування ідентифікаційних практик має забезпечувати певний рівень лояльності громадян до владних структур та усіх політичних акторів, створювати основу для усвідомлення та втілення в життя принципу «єдності в багатоманітності». Формування громадянської нації має стати основним пріоритетом, зусилля

держави й суспільства повинні спрямовуватися на формування засад спільної ідентичності – колективного «ми», відкритості до цивілізаційних надбань, недопущенні будь-яких проявів нетерпимості. Рух України до Європи можливий лише на ґрунті дотримання соціогуманітарних стандартів етнонаціональної й соціокультурної політики – пріоритету індивідуальних прав над колективними, поєднання раціоналізму із ліберальними трактуваннями прав людини, неприйняття будь-яких форм етноцентризму, непримиренності до проявів ксенофобії.

Сучасне покоління стало свідками процесу, коли дедалі зростаючий розрив між елітними верствами й основною часткою громадян призвів до соціального відчуження. Сьогодні український соціум не тільки розколотий – він «атомізований та біполярний» [2, с. 268]. Одним із маркерів такого стану, за даними соціологічних досліджень, є ототожнення з радянськими (советськими) людьми, яке сягає 25 % у Східному регіоні, в Криму – 28 %. Причини такої консервації свідомості вбачається у поєднанні глибокої економічної та політичної кризи з відсутністю сталої системи цінностей, яка мала б замінити радянську протягом років незалежності. «Втеча до радянськості» є своєрідним компенсаторним механізмом, маркером соціокультурної адаптації за нових соціально-політичних реалій [3, с. 45–50]. Разом з цим інтерес громадян до політики протягом останніх років постійно зростає: ідеологічно ідентифікують себе 40–55 % громадян. Протилежні ціннісно-ідеологічні орієнтації зумовлюють зіткнення ідентичностей навколо питань внутрішньо(гео-)політичної перспективи.

Зазначене вище певною мірою пояснює зростання рівня психологічної готовності населення до протестів: кількість налаштованих на протест в 2004 р. становила – близько 28%, в 2011 р. – 28 %, в 2012 р. – 25,5%. Дестабілізаційний протестний потенціал передостанніх п'яти років сягав індексу 4,2 (критичний рівень – 4,4) [1]. Зауважимо, що якщо в 2012 р. зафіксовано 43 % протестів, пов'язаних із соціально-економічними питаннями, то у першому півріччі 2013 р. таких відбулося вже 55 %. За даними загальнонаціонального опитування щодо протестних настроїв українського суспільства в 2013 р. брати участь в акціях протесту були готові 35 % населення України (9 % – «обов'язково», 18 % – «скоріше за все»). Варто

наголосити, що в 2013 р. серед чинників, які спонукали людей до протесту, утиск демократії в країні названо головним. *Активізація протестних настроїв стала ознакою як глибини соціальних розмежувань, так і кризи ідентичності, посилення викликів формуванню спільної ідентичності громадян України.*

Наслідком безпорадності влади у налагодженні цивілізованих засад співжиття стало поширення у суспільстві зневажливого ставлення до закону і традиційних моральних цінностей, втрата віри у демократію як одну з найвищих цінностей. Звідси апатія одних і нетерпимість та агресивність інших, розмитість уявлень про права й обов'язки, низький рівень довіри до державно-політичних інститутів, слабкий рівень усвідомлення громадянами власних і національно-державних інтересів. Не варто нехтувати й тим, що зниження до критичного рівня поваги до закону породжує чинники дезінтеграції, уповільнюють формування спільної ідентичності громадян. Лише 19 % пов'язують з Україною свою соціальну перспективу, 69 % не бачуть свого соціального майбутнього на Батьківщині [2]. Зазначене дозволяє визнати: брак єдиних «правил гри» та авторитетного арбітра в особі держави спричиняє недовіру у суспільних відносинах між сегментами багатокультурного простору. Ідея консолідації, така важлива для формування спільної громадянської ідентичності, частково скомпрометована. Це стосується таких маркерів, як патріотизм, толерантність, моральність політики, верховенство права і справедливість суду, політична реформа та ін. Такий розпорошений стан суспільства актуалізує ризик соціального вибуху, що може призвести до втрати засад державності [4, с. 8].

Проблеми перманентної кризи участі в країні і спровокованої нею кризи легітимності зазвичай пов'язуються із неспроможністю основних політичних гравців виробити чітку економічну й ідеологічну стратегію. Глибоке розчарування соціуму у діях влади і непрозорість у прийнятті політичних рішень після гучних запевнень у чесності й відкритості суттєво поглибили стан суспільної дезадаптації й деморалізації. Дослідження соціологів переконливо ілюструють небезпечний рівень дезорієнтованості, який робить вітчизняний політичний простір ареною «гри без правил» і навіть «війни на знищення». Щорічні загальнонаціональні моніторингові опи-

тування Інституту соціології НАН України показали, що з 2010 р. майже 70 % респондентів відчують брак дотримання чинних законів, 72,2 % – констатують відсутність стабільності в державі та суспільстві [5, с. 293, 294]. Можна припустити, що надалі правовий нігілізм і розрив між деклараціями та реальними кроками сприятимуть посиленню поляризації суспільства.

Очевидна слабкість і непередбачуваність української влади й опозиції постійно продукувала нові ризики, заважала громадянам осмислити перспективи розвитку на найближчі роки. Йдеться про перманентний стан тривожності, який посилювався у контексті політичних криз. Так, у сприйнятті українцями власного майбутнього: в 2012 р. – у 29 % переважала тривога, у 18 % – розгубленість, у 15% – страх [6]. В кінці 2013 р. тільки 15 % населення вірили, що життя в країні стане кращим, а 71 % опитаних зазначили, що ситуація в країні змінилася на гірше [1]. Небезпечно високий рівень розчарування та високий рівень роздратування створили ефект негативної мобілізації в суспільстві, що підтвердив вибух протестної активності та громадянської непокори кінця 2013 – початку 2014 рр. Хиби демократії «по-українськи» сприяли зростанню вагомості мотивів приєднання до протестів, які були пов'язані з відсутністю консенсусного розв'язання питань консолідації соціуму.

Тривале перебування різних частин України у складі різних цивілізаційних систем, незважена регіональна політика у поєднанні з інтересами регіональних кланів створили феномен *кризи ідентифікації, розколотості суспільної ціннісної системи, яка має виразний регіональний вимір. Ціннісно-ідеологічні маркери регіональних ідентичностей, які формуються під впливом геополітичних реалій і глобалізації, полярні. Зіткнення ідентичностей провокують спроби політичних еліт експлуатувати чинник регіональної поляризації заради власного іміджу і дискредитації опонентів. Доводиться констатувати, що ризиковий контекст ідентифікації створюють чинники: диференціації мовних практик і ставлення до статусу російської мови; ставлення до історичної, передусім радянської, спадщини; комплекс питань стосовно геополітичного вибору України.*

Сучасна Україна є типовим багатоскладовим, або сегментарним, суспільством, в якому вектори політичної поляризації в цілому збігаються з лініями *етнополітичної демаркації* – *регіональної, етнічної, мовної, конфесійної*. Наявність кількох закритих політичних субкультур на тлі протистояння на владному рівні, виразна бінарність ментальних моделей зумовлює високий рівень суспільної конфліктогенності. Сьогодні в Україні превалює дво-значна логіка із незаперечною правотою «своїх» щодо проблем суспільно-політичного життя. А це, в свою чергу, тягне збільшення відставання країни від європейської спільноти, до складу якої вона прагне увійти. Очевидно, що без формування інтегральної системи базових цінностей, здатних об'єднувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, ціннісну конфронтаційність, «кризу ідеалів». Йдеться не про нав'язування єдності, створення атмосфери показної одностайності. Йдеться про пошук принципово нової парадигми формування спільної громадянської ідентичності, про налаштованість на узгодження позицій різних політичних акторів.

Поряд із політичною ідентичністю важливим чинником націотворення є досягнення *соціокультурної консолідації населення*. Принагідно зауважимо, що чинниками формування спільної ідентичності є, насамперед, історико-культурні та соціальні міфи, герої, постаті, гасла, свята. На жаль, в сучасному культурному, інформаційному та освітньому просторах України фактично відсутні явища об'єднавчого гатунку. Пошук спільних соціокультурних модулів є проблематичним з огляду на історичне минуле, геополітичні впливи, слабкість інститутів громадянського суспільства. Зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів, з одного боку, відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого – створює небезпеку використання етнічних маркерів у груповій мобілізації.

Не можна не помічати того, що недосформованість національно-громадянської та слабкість соціокультурних ідентичностей, гостра асиметрія орієнтацій, фрагментарність політичної культури, схильність до «пошуку ворога», розбалансованість міжцерковних

відносин – серйозні «розмиваючі» чинники етнополітичного поля. За таких умов говорити про громадянське суспільство, спільну ідентичність передчасно. Склалася матриця конкуренції двох «різновекторних» проєктів. Для одного характерний пріоритет національних цінностей, етноцентризму й монолінгвізму, а для іншого – пріоритет радянськості в соціокультурному просторі [7, с. 176–178].

Серйозні виклики суспільству спричиняє відсутність державної стратегії у суспільстві, де «війна всіх проти всіх» сприймається сьогодні як норма. Наслідком стала втрата цивілізованого виміру існування соціуму, викривлення стратегічних орієнтирів, загальної деморалізації суспільства. За цих умов зростають можливості маніпулювання суспільною свідомістю, утвердження пріоритетів одної етнічної ідентичності, побудова ідентифікаційних практик у руслі протиставлення й негативізму – «зіткнення». Національній безпеці України сприятиме досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучно створених чинників соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального виміру, додержання конституційних гарантій прав і свобод громадянина. *Процес забезпечення національної єдності Української держави істотно ускладнюється ціннісно-світоглядним розшируванням українського суспільства, яке зумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів і поглиблюється внаслідок спекуляцій навколо цієї проблематики певними політичними акторами.*

Отже, формування загальнонаціональної ідентичності – це відкритий, принципово «незавершений» для всіх без винятку модерних держав процес, запорука їх демократичного розвитку та утвердження європейських цінностей. В українському випадку цей процес гальмує *політизація конфлікту ідентичностей*, пов'язана з суттєвими змінами у формуванні української національної самосвідомості; зародженням регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти та стратегічні вектори інтеграції.

Висновки. Відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво уповільнює поступальний розвиток українського суспільства, а й створює або критично посилює низку загроз національній безпеці країни. За умов слабкості спільної ідентичності конфліктність політичного

процесу набуває якісно нового характеру. Виразники інтересів спільнот із конкуруючими ідентичностями сприймають дії та заяви своїх опонентів як загрозу власному суспільному буттю. Внаслідок цього різко зменшилися можливості для діалогу та пошуків компромісу, а будь-які протиріччя стають антагоністичними.

Відсутність *спільної громадянської ідентичності* посилила *загрозу сепаратизму*, оскільки наочним є посилення ваги регіональних ідентичностей. Слабкість загальнонаціональної ідентичності вже призвела до зростання привабливості для етнічних груп (що компактно проживають у прикордонних регіонах України) спільної ідентифікації з народами прикордонних держав. Такі настрої створюють умови для можливого *висунення територіальних претензій до країни*. За таких умов можливе зростання усвідомлення спільної ідентичності деяких груп громадян з громадянами інших країн, що призведе до нав'язування «іншої ідентичності» з боку деяких інших держав – суб'єктів міжнародних відносин, наслідком чого може стати *територіальна дезинтеграція країни*.

1. Фонд «Демократичні Ініціативи імені Ілька Кучеріва» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.dif.org.ua/ua/publications/press-relizu/ukraini-22-dumka-gromadjan>

2. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.

3. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення / С. Савоскул // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44–60.

4. Український незалежний центр політичних і економічних досліджень імені Олександра Разумкова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua>

5. Україна в 2011 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку : Експертна доповідь. – К. : НІСД, 2010. – 362 с.

6. Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т.2 / За ред. Є. Головахи, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

7. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД НАН України, 2002. – 272 с.